

O'SMIRLIK DAVRIDAGI PSIXOLOGIK INQIROZLAR: NAZARIY-PSIXOLOGIK TAHLIL VA NAMOYON BO'LISH XUSUSIYATLARI*Nurjonova Gulnoza Shomuratovna*

Annotatsiya. Maqolada o'smirlik davridagi psixologik inqirozlarning nazariy asoslari, ularning yosh bosqichlari bo'yicha namoyon bo'lish xususiyatlari va sabab-omillari ko'rib chiqilgan. L. S. Vigotskiy, E. Erikson va D. B. Elkoninlarning yondashuvlari asosida inqirozning ijtimoiy-psixologik mohiyati ochib berilgan. Statistika ma'lumotlar va vizual tahlil yordamida 11–18 yosh oralig'idagi o'smirlarda inqiroz belgilarining tarqalishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, psixologik inqiroz, identifikatsiya, hissiy beqarorlik, yosh psixologiyasi, ijtimoiylashuv, oilaviy munosabatlar.

Kirish

O'smirlik davri inson hayotining eng murakkab va dinamik bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda jismoniy, hissiy va ijtimoiy o'zgarishlar bir vaqtning o'zida sodir bo'lib, shaxsiyatning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Aynan shu davrda o'smir o'zining "Men"ini izlash, mustaqillikka intilish va kattalar dunyosiga moslashish bilan bog'liq bir qator psixologik inqirozlarni boshdan kechiradi.

O'smirlik davridagi psixologik inqirozlar - bu shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi muhit talablari o'rtasidagi ziddiyatlardan kelib chiqadigan o'tkir hissiy-ruhiy holatlardir. Ular o'z vaqtida aniqlanmasa va to'g'ri yo'naltirilmasa, depressiya, agressiya, suitsidal fikrlar yoki ijtimoiy moslashuv buzilishlariga olib kelishi mumkin. Shu sababli mazkur muammoning ilmiy-amaliy o'rganilishi zamonaviy yosh psixologiyasining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi - o'smirlik davridagi psixologik inqirozlarning nazariy asoslarini umumlashtirish, ularning namoyon bo'lish xususiyatlarini turli yosh guruhlari bo'yicha tahlil qilish va asosiy sabab-omillar tuzilmasini empirik ma'lumotlar asosida ko'rsatishdan iborat.

1. Psixologik inqirozning ilmiy talqini va nazariy asoslari

Yosh psixologiyasida "inqiroz" tushunchasi ikki xil ma'noda qo'llaniladi: birinchidan, normativ - ya'ni har bir insonning rivojlanishida qonuniy ravishda yuzaga keladigan o'tish bosqichlari; ikkinchidan, nonormativ - alohida hayotiy vaziyatlar natijasida vujudga keladigan o'tkir psixologik holatlar. O'smirlik davriga xos inqiroz birinchi turga mansub bo'lib, u shaxsning ichki rivojlanish dinamikasi bilan bevosita bog'liqdir.

L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga muvofiq, har bir yosh bosqichi o'ziga xos "rivojlanish ijtimoiy holati" bilan tavsiflanadi va bu holatning o'zgarishi inqirozlarni keltirib chiqaradi. Vigotskiyning ta'kidlashicha, 13 yosh inqirozi - bu o'smirning bolalik dunyosidan chiqib, yangi tipdagi munosabatlar tizimiga o'tishidir. Bu davrda o'smir tafakkuri, idroki va xulq-atvori sifat jihatidan o'zgaradi.

E. Eriksonning psixoijtimoiy nazariyasida o'smirlik davri "identifikatsiya va rolli chalkashlik" bosqichi sifatida tavsiflangan. Bu bosqichda o'smir asosiy savolga javob izlaydi: "Men kimman?" Agar oilada va maktabda yetarli qo'llab-quvvatlash bo'lmasa, o'smir o'z shaxsiyatini aniqlashda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa rolli chalkashlikka, ya'ni ichki nomuvofiqlik va o'z-o'zini topa olmaslik holatiga olib keladi.

D. B. Elkoninning yetakchi faoliyat kontsepsiyasiga ko'ra, o'smirlik davrida shaxslararo intim muloqot yetakchi faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, tengdoshlar bilan munosabatlar o'qish faoliyatidan ham muhimroq o'rin egallaydi va tengdoshlar tomonidan rad etilish kuchli inqiroz manbai bo'lib xizmat qiladi.

2. O'smirlik inqirozining yosh dinamikasi va belgilari

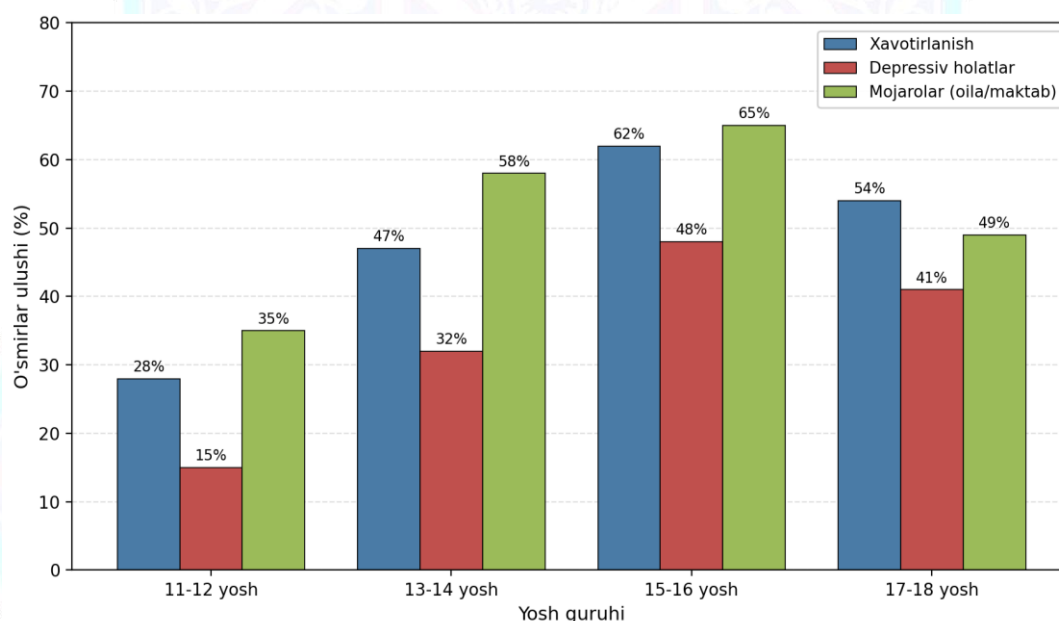
O'smirlik davri shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi: erta o'smirlik (11–13 yosh), o'rta o'smirlik (14–16 yosh) va kech o'smirlik (17–18 yosh). Har bir bosqich o'ziga xos psixologik vazifalarga ega bo'lib, ularning bajarilish darajasiga qarab inqirozning chuqurligi va xarakteri farq qiladi. Quyidagi 1-jadvalda asosiy nazariy yondashuvlar qiyosiy tarzda keltirilgan.

1-jadval - O'smirlik inqirozini tushunishga oid asosiy nazariy yondashuvlar

Muallif va nazariya	Inqirozning mohiyati	Yetakchi inqiroz omili
L. S. Vigotskiy (madaniy-tarixiy nazariya)	Yangi yosh bosqichiga o'tish	"Rivojlanish ijtimoiy holati"ning o'zgarishi va yetakchi faoliyat almashinuvi
E. Erikson (psixoijtimoiy)	Identifikatsiya inqirozi	"Men kimman?" savoliga javob izlash, rolli chalkashlik xavfi
D. B. Elkonin (faoliyat nazariyasi)	Yetakchi faoliyatning almashinishi	Tengdoshlar bilan intim muloqotning eng yuqori ahamiyatga ega bo'lishi
J. Marsia (identifikatsiya statuslari)	To'rt xil identifikatsiya statusi	Inqiroz va majburiyatlar darajasi: diffuz, foreklozur, moratoriy, erishilgan

Muallif va nazariya	Inqirozning mohiyati	Yetakchi inqiroz omili
L. I. Bojovich (motivatsion yondashuv)	Ichki pozitsiya o'zgarishi	"Kattalar pozitsiyasi"ga intilish va real imkoniyatlar o'rtasidagi ziddiyat

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, barcha yondashuvlar inqirozni shaxs ichki ehtiyojlari va ijtimoiy muhit talablari o'rtasidagi ziddiyat sifatida talqin qiladi. Ushbu ziddiyatning samarali yechilishi o'smirning keyingi shaxsiy rivojlanishi uchun zarur shartdir.

1-rasm - O'smirlik davrida psixologik inqiroz belgilarining tarqalishi

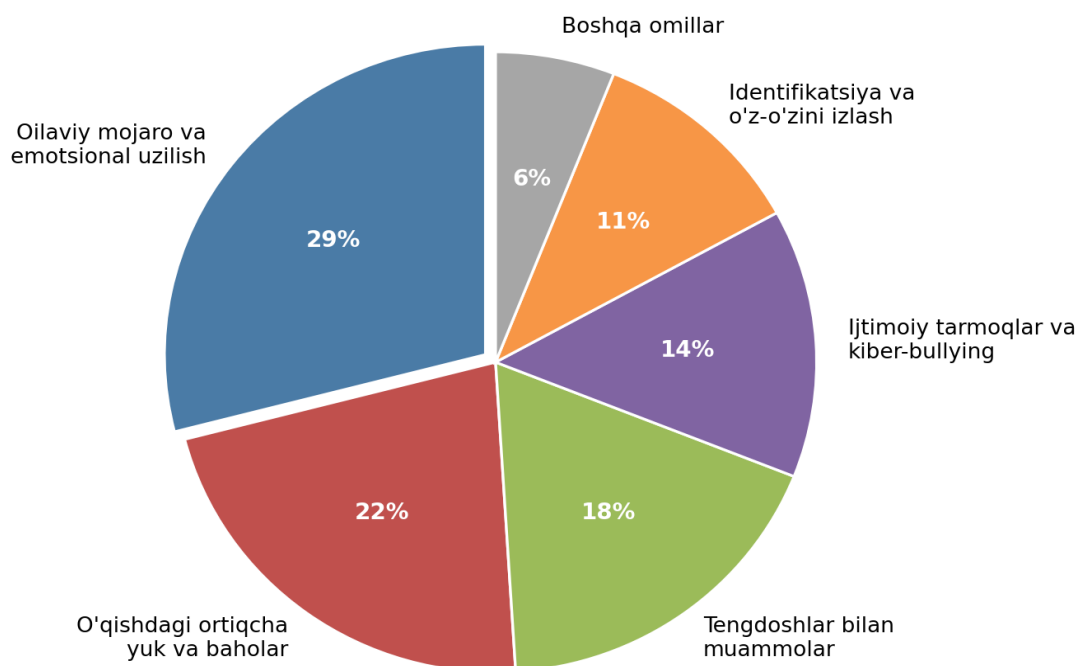
1-rasmda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, inqiroz belgilarining eng yuqori cho'qqisi 15–16 yoshli o'smirlarda kuzatiladi. Aynan bu davrda xavotirlanish (62%), depressiv holatlar (48%) va oila hamda maktab bilan yuzaga keladigan mojarolar (65%) eng yuqori darajada namoyon bo'ladi. Bu o'rta o'smirlik bosqichining inqirozning eng o'tkir bosqichi ekanligini tasdiqlaydi.

Yosh kattalashishi bilan (17–18 yosh) inqiroz ko'rsatkichlari pasaya boshlaydi, bu o'smirning o'z shaxsiyatini topa boshlashi, hayotiy maqsadlar shakllantirishi va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini egallashi bilan izohlanadi. Erta o'smirlik (11–12 yosh) bosqichida esa belgilar nisbatan engil tarzda namoyon bo'ladi, chunki bola ko'p jihatdan oilaviy himoyaga tayanadi.

3. Psixologik inqirozlarning sabab-omillari

O'smirlik davridagi psixologik inqirozlarning kelib chiqishida bir necha omillar majmui ishtirok etadi. Olib borilgan ko'plab tadqiqotlar (M. R. Ginzburg, I. S. Kon, A. V. Mudrik) shuni ko'rsatadiki, inqiroz hech qachon yagona sabab natijasida yuzaga

kelmaydi - bu har doim ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri natijasidir. Quyidagi 2-rasmda asosiy sabab-omillarning ulushi keltirilgan.

2-rasm - O'smir psixologik inqirozlari sabablarining tuzilishi

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, inqirozning eng katta ulushi (29%) oilaviy mojaro va emotsional uzilishga to'g'ri keladi. Bu o'smirning ota-ona bilan yetarli darajada hissiy yaqinlikka ega bo'lmasligi, ishonchli muloqot yetishmovchiligi va oilaviy ziddiyatlarning chuqurlashishi bilan bog'liqdir. Ikkinchi o'rinda (22%) o'qishdagi ortiqcha yuk va akademik talablar turadi.

Tengdoshlar bilan muammolar (18%), ijtimoiy tarmoqlar va kiber-bullying ta'siri (14%), shuningdek, identifikatsiya bilan bog'liq ichki izlanishlar (11%) ham muhim omillar hisoblanadi. Diqqat qilish kerakki, oxirgi yillarda ijtimoiy tarmoqlarning roli sezilarli darajada o'sib bormoqda - agar 2010-yillargacha bu omil ulushi 5% dan oshmagan bo'lsa, hozirda u 14% ga yetgan.

4. Inqiroz holatlarining tipologiyasi va xulq-atvor ko'rinishlari

O'smirlik davridagi psixologik inqirozlar xulq-atvorda turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Quyidagi 2-jadvalda inqirozning asosiy tiplari va ularga xos belgilar tasvirlangan.

2-jadval - O'smirlik inqirozining asosiy tiplari va xulq-atvor belgilari

Inqiroz tipi	Xulq-atvor belgilari	Eng tipik yosh va sabablari
Identifikatsiya inqirozi	O'z-o'zini izlash, qarashlarning tez-tez	14–16 yosh; "Men kimman?" savoliga javob izlash davri

Inqiroz tipi	Xulq-atvor belgilari	Eng tipik yosh va sabablari
	o'zgarishi, kiyinish va xulq-atvorda eksperiment qilish	
Avtoritet inqirozi	Ota-ona, o'qituvchi va boshqa kattalarning fikrini rad etish, ochiq qarshilik	13–15 yosh; mustaqillikka intilish va kattalar nazoratiga qarshilik
Hissiy inqiroz	Tez-tez kayfiyat o'zgarishi, yig'lash, tushkunlik, izolyatsiya	12–17 yosh; gormonal o'zgarishlar va oilaviy mojarolar
Ijtimoiy moslashuv inqirozi	Tengdoshlar bilan munosabatlardagi muammolar, yolg'izlik hissi, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik	13–17 yosh; tengdoshlar guruhida o'rin topa olmaslik
Ekzistensial inqiroz	Hayot ma'nosi haqidagi savollar, qadriyatlarining qayta ko'rib chiqilishi, ba'zan suitsidal fikrlar	16–18 yosh; kech o'smirlik bosqichida hayotiy yo'l tanlash

Yuqorida keltirilgan tipologiya shuni ko'rsatadiki, o'smirlik inqirozi yagona, bir qatlamli hodisa emas, balki ko'p qatlamli, bir-biri bilan bog'liq holatlar tizimidir. Tabiiyki, real hayotda bu tiplar sof holda kam uchraydi - ko'pincha ulardan ikki yoki uchta bir vaqtda namoyon bo'lib, klinik manzarani yanada murakkablashtiradi.

5. Inqirozning oqibatlari va konstruktiv yechilishi

O'smirlik inqirozining ikki xil yo'nalishda yechilishi mumkin: konstruktiv va destruktiv. Konstruktiv yechim shaxsning rivojlanishiga yordam beradi - o'smir yangi ko'nikmalarni egallaydi, mustaqil fikrlashni o'rganadi va o'z shaxsiyatini shakllantiradi. Destruktiv yechim esa, aksincha, devian xulq-atvor, depressiya, ijtimoiy izolyatsiya va boshqa salbiy oqibatlarga olib keladi.

Inqirozning qaysi yo'nalishda hal bo'lishi ko'p jihatdan o'smir atrofidagi muhitga, ayniqsa oila va maktab tomonidan ko'rsatilgan qo'llab-quvvatlashga bog'liqdir. Ushbu masala mazkur tadqiqotning ikkinchi qismida batafsil tahlil qilinadi.

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- o'smirlik davri psixologik inqirozlar bilan kechishi - bu rivojlanishning normativ va qonuniy hodisasidir;

- inqirozning eng o'tkir bosqichi 14–16 yoshlarga to'g'ri keladi va u xavotirlanish, depressiv kayfiyat hamda kattalar bilan ziddiyat ko'rinishida namoyon bo'ladi;
- asosiy sabab-omillar tuzilmasida oilaviy munosabatlar (29%), o'qishdagi yuk (22%) va tengdosh muammolari (18%) yetakchi o'rin egallaydi;
- inqirozning konstruktiv yechilishi shaxs rivojlanishining muhim resursi bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

O'smirlik davridagi psixologik inqirozlar - bu shaxsning shakllanishidagi tabiiy va zarur bosqich bo'lib, ularni patologiya sifatida emas, balki rivojlanish nuqtai nazaridan ko'rib chiqish lozim. Vigotskiy, Erikson va Elkoninlarning klassik nazariyalari hamda zamonaviy empirik tadqiqotlar inqirozning ko'p qirrali tabiatini tasdiqlaydi va uning yechilishi uchun maqsadli psixologik-pedagogik yordam zarurligini ko'rsatadi.

Inqirozning samarali yechilishi uchun nafaqat o'smirning shaxsiy resurslarini, balki uning yaqin ijtimoiy muhitining - eng avvalo oila va maktabning - birgalikdagi maqsadli faoliyatini talab qiladi. Aynan shu jihat keyingi tadqiqotning predmeti bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vigotskiy L. S. Yosh va pedagogik psixologiya. - Toshkent: O'qituvchi, 2018. - 384 b.
2. Erikson E. Identichnost: yunost i krizis: Per. s angl. - M.: Flinta, 2006. - 342 s.
3. Elkonin D. B. Bolalar psixologiyasi: O'quv qo'llanma. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. - 296 b.
4. Bojovich L. I. Lichnost i yeyo formirovanie v detskom vozraste. - SPb.: Piter, 2008. - 400 s.
5. Mudrik A. V. Sotsialnaya pedagogika: Uchebnik dlya stud. ped. vuzov. - M.: Akademiya, 2013. - 240 s.
6. Kon I. S. Psixologiya yunosheskogo vozrasta. - M.: Prosveshchenie, 2011. - 175 s.
7. Marsia J. E. Identity in adolescence // Handbook of adolescent psychology. - N.Y.: Wiley, 1980. - P. 159–187.
8. G'oziyev E. G'. Yosh psixologiyasi. - Toshkent: Universitet, 2020. - 312 b.
9. Karimova V. M. Psixologiya: O'quv qo'llanma. - Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2017. - 248 b.
10. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. - Toshkent: TDPU, 2018. - 416 b.